

УДК 314.122.6: 911.375 (477.4)

*О.В. Куриленко
(м.Київ)*

ЕТНІЧНА СТРУКТУРА МІСТ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА ПОЗЕМЕЛЬНІ ВІДНОСИНИ.

У статті проаналізовано вплив етнічної структури на поземельні відносини в містах Правобережної України в дореформений період XIX століття.

В статье проанализировано влияние этнической структуры на поземельные отношения в городах Правобережной Украины в дореформенный период XIX столетия.

The article has analyzed the influence of the ethnic structure on land relations in the cities of Right-bank Ukraine in pre-reform period of 19th century.

На думку багатьох дослідників, XIX століття має ключове значення у процесі формування модерної нації та її атрибутів: національний міф, континуум історичного нарративу, пантеон національних героїв, літературна мова, територіальна мапа, церемоніальні традиції, політичні вимоги тощо. Міста відіграли у цьому процесі одну з ключових ролей, адже капіталізм та індустріалізація – міські винаходи, які трансформували суспільство, ніби неолітична революція¹.

Втім, якщо об'єктом нашої уваги будуть міста Правобережної України 1798–1870 рр., то ми побачимо, що вони не можуть бути названими індустріальними містами, а суспільство в межах якого вони функціонують назвати капіталістичним можна лише наприкінці періоду, але із значними поправками. Звісно, саме в цей час йшов процес формування української, польської, єврейської модерної нації, але важко оцінити рівень національної свідомості мешканців міст. І основне питання тут не в тому, що українці не відокремлювали себе від росіян, поляків та євреїв, а ті, в свою чергу, від українців, а в тому, як вони відокремлювали один одного? Тож залишимо питання існування чи не існування модерної нації в досліджуваній період іншим дослідникам.

Відмовившись від використання такого поняття як нація, мусимо зауважити, що ніхто не стане заперечувати існування в заданому часі та просторі етносу – конгломерату людей зі спільним стереотипом поведінки. Так як етнос існував задовго до царя Атея та Симона Петлюри, то саме це поняття та його дефініцію ми будемо використовувати.

«Прописавши» етноси в міста Правобережної України XIX ст., зазначимо, що міста здавна мали досить строкату етнічну структуру: українці, євреї, поляки, росіяни, молдавани, цигани та ін. І якщо села були в переважній більшості українським, то міста були справжньою етнічною мозаїкою.

Перш ніж перейти до аналізу етнічної структури міст Правобережної України та її впливу на поземельні відносини зауважимо, що при дослідженні етнічного складу міст краю важливе значення має індикатор етнічної приналежності. Таким індикато-

ром іноді може виступити релігійна конфесія, як у випадку з євреями, іноді, як у випадку з поляками, індикатором може виступати як релігійна конфесія, так і соціальна приналежність – шляхетський стан. Але у обох випадках ми повинні пам'ятати, що ні релігійна конфесія, ні місце в соціальній структурі не можуть бути гарантією реального відображення етнічної структури. У випадку з «іншуванням» українців та росіян ситуація ще більш складніша, адже у статистичних звітах та відомостях того часу графі, яка б дозволяла чітко відмежовувати росіян від українців не було, а тому виокремити між православним населенням українців від росіян чи білорусів досить складно: можливо виокремити та обчислити чисельність лише російській субетнос – старообрядців. В такому разі, на наш погляд, вірною була б ідентифікація всього православного населення українцями, позаяк відсоток росіян та білорусів в православному населенні навряд чи перевищував 3 проценти від всього населення міст.

Серед всього неукраїнського населення Правобережжя, найлегше піддаються «ідентифікації» євреї. Аналіз міського населення краю свідчить про значний відсоток у структурі городян євреїв, що є наслідком проходження тут смуги єврейської осілості. Концентрація єврейського населення саме в містах обумовлена також професійною специфікою даного етносу та політикою царського уряду, який переселяв євреїв із сіл, придорожніх шинків та прикордонних поселень до міст та містечок.² Так, в 1808 р. розпочалося виселення євреїв з села, яке було оголошене ще «Положенням» 1804 р.³ Через деякий час виселення було призупинене, але політика царських чиновників не змінилася: євреїв звинувачували в нікчемному стані села, а тому прагнули відокремити від нього.

У 1825 р. євреям заборонили мешкати на прикордонній смузі, оскільки саме вони активно займалися контрабандою. Все це сприяло тому, що станом на середину 30-х років XIX ст. в містах мешкало близько 30% всіх євреїв Правобережної України: у містах Київської губернії – 30%, Волинської – 38%, Подільської – 20%.⁴ Решта євреїв, як правило, мешкала не на селі, а в містечку, де концентрувалась переважна більшість єврейського населення краю, але містечка знаходяться поза межами нашого дослідження.

Враховуючи відносну чисельність євреїв в містах, варто пам'ятати, що майже впродовж всієї першої половини XIX ст. городян ледве нараховувалось 10% від всього населення Правобережжя.

Загальна динаміка чисельності єврейства в першій половині XIX століття свідчить про демографічний підйом. Так, по VII ревізії євреїв нараховувалось 11% від всього населення краю, а по X – 11,5%. Найвищою частка єврейського населення була в Волинській губернії (близько 13%); на другому місці знаходилася Подільська (близько 11%) і на третьому – Київська (близько 10%). В Бердичівському повіті євреї становили 27%, що було найвищим показником на Правобережній Україні.⁵

Проаналізувавши загальне зростання чисельності єврейського населення на Правобережній Україні в першій половині XIX ст. перейдемо до аналізу відсотку городян серед всієї сукупності євреїв Правобережної України. Так, в 1830-х роках євреїв городян стало на 7% менше, тобто 23% від всього єврейського населення краю: Київська губернія – 21%, Волинська – 30%, Подільська – 17%. При цьому, зменшення єврейського населення міст було як відносним, так і абсолютним: якщо в 1834 р. у містах

Правобережної України мешкало 123 тис. євреїв, то в 1841 р. – 116 тис, тобто за цей період чисельність євреїв в зменшила на 6%.⁶ Внаслідок такої різниці в динаміці єврейського населення в містах та повітах склалася ситуація, коли загальна чисельність євреїв в краю збільшувалася, тоді як в містах навпаки – зменшувалася.

Зменшення чисельності євреїв в офіційних містах спричинене тим, що концентрація євреїв в містах непокоїла християнських купців та міщан, так само як концентрація євреїв на селі викликала занепокоєння у царського уряду. Іноді християнські купці та міщани прохали уряд виселити євреїв з їхнього міста. Ще у 1796 р. Павло I відповів відмовою на прохання християн Кам'янець-Подільська та Києва про виселення євреїв з цих міст. У 1801 р. київській магістрат, апелюючи до привілеїв 1619 року, знову прохав уряд виселити євреїв з міста, але й цього разу християни Києва отримали відмову. У 1827 р. євреям все ж було заборонено мешкати в Києві, проте їм було дозволено короткострокове перебування в місті⁷. Зрозуміло, що виселенням євреїв з Києва 1827 р. частково можна пояснити і зменшення частки євреїв серед городян, але в 1845 р. офіційний статус міста отримав Бердичів, де частка євреїв була однією з найбільших на Правобережжі, що відновило «статистичну справедливість» у регіоні.

Виходячи з вищенаведеного, ми можемо зробити припущення, що демографічний приріст євреїв, який відбувався протягом першої половини XIX ст., проходив в повітах, а точніше в містечках, де єврейство було чисельно домінуючим етносом, але не в офіційних містах, де воно також було чисельним. Однак, попри цю тенденцію, єврейське населення продовжувало посідати одне з провідних місць в етнічній структурі міста Правобережжя протягом всього XIX ст. Також варто пам'ятати, що офіційна статистика не завжди могла об'єктивно відображати реальний стан речей, позаяк євреї часто ухилялися від перепису з метою уникнути оподаткування або ухилитися від військової повинності⁸.

Чисельність єврейського населення в окремо взятому місті по відношенню до всього населення міста була різною. Так, в Умані в 1802 р. євреї становили 38% від всього населення міста⁹. Часто єврейство було домінуючою за чисельністю етнічною групою в структурі того чи іншого міста Правобережної України. У цьому випадку, найбільш наглядним є приклад містечка (а з 1845 р. міста) Бердичів, де у 1835 р. єврейське населення становило 89%¹⁰. Протягом досліджуваного періоду єврейське населення Ямполья перевищувало 80% від всього населення міста. У 1865 р. частка єврейського населення в структурі іншого міста Правобережної України – Летичева, становила 35% від всього населення, і це в той час, коли частка всього єврейського населення губернії становило 11%¹¹. У 1869р. в місті Кам'янець-Подільський євреї становили 34%¹².

Серед всього міського населення Правобережжя питома вага євреїв становила 31%: Київська губернія – 17%, Волинська – 44%, Подільська – 33%.¹³ Тож єврейство, будучи десятою частиною регіону, становило майже третину міського населення Правобережної України.

Важливим для розуміння місця євреїв на Правобережжі є їхня соціальна та економічна роль. Будучи міським або міщанським населення, євреї, зрозуміло, потрапляли в так звані міські стани: купці, міщани, цехові. Так, наприкінці XVIII ст. більше 110 тисяч євреїв Правобережної України були записані міщанами¹⁴. На середину 30-х ро-

ків в Волинській губернії євреї становили 89% від всього міщанства губернії, в Київській – 72%, в Подільській – 83%¹⁵. На середину 50-х років відбулося зменшення лише на 1-3% від показника 30-х років XIX ст.¹⁶ З наведених статистичних даних можемо зробити висновок, що євреї були домінуючим етносом, який входив до соціальної групи міщан, але високий відсоток євреїв міщан не відповідає відсотку городян (близько 35%), що підтверджує наше припущення про концентрацію єврейського етносу не стільки в містах, скільки в містечках, адже мешканець містечка також міг приписуватися до міщанського стану та торгувати у місті.

Великий відсоток євреїв серед міщан не дозволяє нам говорити про тотожність елементу соціальної структури міста – міщанина та елементу етнічної структури – єврея, оскільки соціальна група міщан була теоретично відкритою на вході та виході: звичайний українській селян гіпотетично мав шанси стати (і ставав) міщанином, тоді як євреї, як відомо, міг стати землеробом (правда, при цьому він мав зректися віри, а на той час це означало перестати бути євреєм).

Інша соціальна група, в якій чисельність євреїв на Правобережжі була значною – купецтво. На середину 1830-х років купці-євреї в Волинській губернії становили 97% від усіх купців, Київській – 74%, Подільській – 81%. Помітно, що відсоток євреїв в купецтві Київської губернії був найменший, а в Волинській – найбільший, що відповідає показникам по міщанству. Через двадцять років, на середину XIX ст. в Волинській губернії євреї-купці становили 96%, в Київській – 83%, в Подільській – 87%¹⁷. Тобто, відбулося зростання частки євреїв серед купецтва Правобережної України.

Наведені дані свідчать про те, що купецтво в містах було також переважно єврейським, особливо помітним було їхнє домінування наприкінці XVIII – початку XIX ст. Так, в Умані євреї становили 83%¹⁸ купецтва, а в багатьох інших міста, де чисельність купців не перевищувала 20 чоловік, всі представники купецького стану були етнічними євреями. До 1830-х рр. ситуація майже не змінилася. Наприклад, в структурі Бердичева 30-х рр. XIX ст. євреї становили 74% від всього купецтва¹⁹. В містах Київській губернії вже в 1827 р. євреї становили більше 70% всього купецтва: в першій та другій купецьких гільдіях – 57%, в третій – 84%²⁰.

Концентрування євреїв в містах не могли не помітити сучасники. Один з них, М.Костомаров, перебуваючи в Рівному у 1840-х роках, написав: «Це брудне єврейське місто, де довелося мені мешкати, мало вкрай багато багнюки при відсутності найманих коней ... на щастя воно було таким невеличким, що куди б не піти, все не буде далеко»²¹. Важливим для нас є те, що автор даного тексту називає все місто «єврейським», що ще раз підтверджує чисельність євреїв в містах Правобережної України.

Безумовно, значна чисельність євреїв в містах обумовлювала те, що вони ставали власниками міських будинків, стаціонарних магазинів та заводів, а це потребувало міської землі, яка також переходила у їхню власність. Так, у 1848 р. із земель, які належали м. Житомиру, було виділено єврею Брейтману ділянку (40 кв. саж) під будівництво свічкового заводу, з оплатою дев'ять рублів сріблом на рік. Інший єврей Мирожков отримав у двадцятичотириохлітнє користування (1000 кв. саж) під забудову смоляного заводу з оплатою по вісім рублів сріблом на рік. При цьому, орендна плата могла підвищуватися лише після 10 років з моменту підписання контракту²². У 1850-х років єврей Фейвель Ерпаху орендував 5 кв. саж. землі за 45 копійок на рік, там він

побудував свою торгову ятку²³. Всі ці приклади свідчать про важливе значення для євреїв міської землі, яка ними використовувалась не лише для будівництва осель, але й для торгівлі чи виробництва. Цікавим є те, що єврейських прізвищ дуже мало серед орендарів сінокосів, городів та вигонів в межах міської межі.

Поряд з євреями, вкрай важливе значення на Правобережжі відігравали поляки, які тут, як правило, мали значне чисельне представництво та, що саме головне, панували у соціальному відношенні. Поляки, в переважній більшості, мали поряд з етнічною ще й католицьку релігійну та шляхетську соціальну ідентичність. Така потрібна ідентичність у поляків на Правобережжі створювала так звану «кумулятивну групу». Цей термін ввів в соціологічну науку П.Сорокін, який писав: «Будь-яка сукупність індивідів не часто утворює елементарну колективну єдність, тобто групу, яка пов'язана тільки одним зв'язком. Буває, що група індивідів належить одночасно до декількох елементарних єдностей. Коротше, в соціальній дійсності ми частіше зустрічаємо не елементарні, а кумулятивні групи. Останні, – продовжує американсько-російський соціолог, – бувають закритими та відкритими, але закритість та відкритість тієї чи іншої кумулятивної групи може історично змінюватися: одна й та сама кумулятивна група в одну епоху може бути закритою, в іншу – відкритою»²⁴. Саме кумулятивною групою, на наш погляд, були поляки, католики та шляхтичі Правобережної України першої половини XIX ст.

Звісно, не кожен католик поляк, навіть не кожен шляхтич поляк, але в переважній більшості випадків ці ідентичності на Правобережжі першої половини XIX ст. збігалися, ніж диференціювалися. Так, відомий український вчений та громадський діяч В.Антонович (шляхтич, який перейшов на бік українського народу, тим самим змінивши польську ідентичність на українську) пише: «Шляхетство було формою, виробленою польським суспільним життям; суспільне самоуправління є цілком до якої прагнув увесь український народ... Звісно, для русина було більш вигідним прийняти польський спосіб життя – і вони приймали – але разом з тим вони зраджували своєму народові; опиралися на чужий принцип, вони відчували, що розійшлися з життям народу – сплячилися; ця відповідність поляка та шляхтича, русина та простої людини і нині у нас продовжується»²⁵. Виходячи з написаного В.Антоновичем, зазначимо, що шляхтич і поляк були словами, які визначали тотожний зміст (Не важливо правда це чи ні, а важливо, що для XIX ст. таке твердження уявлялося істинним). Смыслова близькість між поляком та шляхтичем є одним з прикладів того, що певний етнос може мати свої соціальне місце в структурі соціуму. Звісно, були й винятки, сам Володимир Антонович був шляхтичем і українцем. Однак, його випадок ідентифікації шляхтича українцем був таким відхиленням від норми середини XIX ст., що колишні побратими В.Антоновича по «класовій свідомості» назвали його «перевертнем».

Іншим важливим елементом для польської ідентичності був католицизм. Ще один, вже згадуваний нами, сучасник, М.Костомаров, з цього приводу пише: «Тодішнє прагнення уряду до русифікації краю спричинило те, що поляки не наважувалися себе називати поляками, а називали католиками, що виходило кумедно: слово «католики» в Київському краю втрачало своє звичайне повсюдне значення віросповідання і стало означати нібито окрему національність; але визнаючи себе католиком, поляк, однак, нізачо не назвав себе русином, позаяк в цьому краї і слово «руський» викорис-

товувалося нібито для означення віросповідання. Цим, власне, і обмежувалося тодішня русифікація²⁶. Зі слів видатного українського вченого ми спостерігаємо семантичний трансфер слів та їхнього смислу. Коли для решти територій Російської імперії слово «католик» означає віросповідання, то для Правобережної України це слово отримує етнічний смисл, завдяки якому проходить національне самоідентифікування, поряд з тим, інше слово «русин» відривається від етнічного змісту (або паралельно використовується з ним), і перебирає конфесійний. Таким чином, на Правобережній Україні семантика етнонімів мала конфесійну ознаку, що означає використання конфесій, як індикатора етнічної приналежності, поряд з соціальною належністю.

Чисельність поляків на Правобережній Україні прямо визначити вкрай складно. Індикатора два – релігія та соціальна група, - а тому можуть виникнути і дві різні підходи до обчислювання. Якщо індифікувати поляків по вірі, то їхня чисельність на Правобережжі першої половини XIX ст. не перевищувала 450 тис. чол., але якщо визначати поляків за шляхетською ідентичністю, то їхня чисельність не перевищувала 270 тис. чоловік²⁷. Тому відсоток поляків на Правобережній Україні коливався в діапазоні 10% – 6% від всього населення. Російський дослідник В. Кабузан, який схиляється до того, що кількість поляків дорівнювала 6% (в Волинській губернії – 10%, в Київській – 5% та в Подільській – 3%), зазначає зниження частки поляків у регіоні протягом першої половини XIX ст. Поляки не були чисельно домінуючим етносом в регіоні, але соціальний статус вони, як правило, мали вищий. Найбільша частка була в Махновському повіті Київської губернії (11%), в Волинській губ.: в Новоград-Волинському п. – 15%, Староконстантинівському п. – 15%, Луцькому – 14%, Кременецькому – 13%, в Подільській губернії в Балтському п. – 6%²⁸.

Польські магнати часто володіли не лише земельними ділянками в місті, але й цілими містами. До таких міст на початку XIX ст. належали: Дубно (Любомирські), Острог (розділений на дрібні ділянки), Рівне (Любомирські), Староконстантинів, Заслав (Сангушко), Гайсин (Потоцькі), Литин (до 1838 р. належало Холоневським), Могилів-на-Дністрі (у 1806р. Потоцькі продали місто державі), Ольгопіль (Любомирські), Ямпіль (Потоцькі), Канів (Понятківські), Умань (у 1834 р. конфісковане у Потоцьких), Бердичів (Радзивіли)²⁹.

Поземельні відносини в приватних містах відрізнялися від казенних міст. Російське законодавство не завжди було пристосованим до специфіки таких поземельних відносин, тому неунормованими законодавчо залишалися і земельні стосунки володарів міст з мешканцями останніх – власниками нерухомого майна, тому що на праві власності ним володіла лише незначна частина городян. Безроздільно розпоряджалися своєю нерухомістю також церкви та монастирі (як православні, так і католицькі), а земельними ділянками – також держава із зведеними на них будівлями. Рештою міської землі на праві власності безроздільно володів сам власник міста. Ось чому більшість міських жителів володіла нерухомістю на чиншовому праві та сплачувала на користь власників міст спеціальний земельний податок – чинш. Крім того, останні з усіх мешканців утримували й окрему плату за користування землею під пасовища³⁰.

Серед населення міст чисельність поляків коливався в діапазоні від 0,3% до 20%. Так, на середину XIX ст. в заштатному місті Нова-Ушиця польське населення становило 19%, в Вінниці – 10%, в заштатному місті Сальниця – 12%, Черкаси – 0,3%,

Умань – 9%, Васильків – 1%, Канів – 3%, Тараща – 3%, Бердів – 9%³¹. Тобто, в середньому поляки становили 7% від всього населення міст Правобережної України. Однак, варто зауважити, що чисельність польського населення в містах значно дисперсна, в залежності від частини Правобережної України: в західних районах Правобережжя та приватновласницьких містах їх чисельність значно більша, ніж в східних регіонах та казенних містах. Поляки, порівняно з євреями не відзначаються значним рівнем концентрації населення в містах.

Основна частина поляків не була великими магнатами. Бідніша шляхта, так як і по всій Польщі, поділялася на безземельну шляхту, яка була набагато чисельніше ніж деінде, міську шляхту – дуже мало чисельну та службову шляхту, що виконує різні роботи у маєтках.³² Часто шляхтичі виконували ту ж роботу, що й звичайні українські міщани. Так, серед семи орендарів приміської землі Ковеля під городи було четверо поляків³³.

Розглянувши єврейське та польське населення міст перейдемо до росіян. Попри належність Правобережної України до Російської імперії відсоток росіян в регіоні був мали впродовж всієї першої половини XIX ст., він не перебільшував 1% від всього населення (Х ревізія – 0,6%)³⁴.

Виокремити росіян з православного населення Правобережної України вкрай важко. Більш простіше ідентифікувати російський субетнос, старообрядців, які рахувалися окремою графою у статистичних відомостях того часу. В основній масі старообрядці Правобережної України були селянами, проте селянами незалежними. Релігійні переконання не дозволяли їм бути у кріпосній залежності від поміщика. Тому старообрядці часто приписувалися до міст чи містечок.³⁵

Значна старообрядська громада існувала в Черкасах. Там чисельність старообрядців майже протягом всієї першої половини XIX ст. дорівнювала п'ятій частині всього населення міста³⁶. Так, в 1830р. серед 5774 мешканців міста 1474 належали до старообрядців. Вони мали в Черкасах невелику капличку, а також жіночий та чоловічий монастирі.³⁷ У тому ж 1830р. старовіри попрохали виділити землю для перенесення церкви з села Грекові до міста Черкаси, але царські чиновники їм відмовили, мотивуючи це тим, що у старообрядців Черкас вже й так забагато культових споруд у місті³⁸.

Іншим містом компактного проживання старовірів була Балта, близькість якої до Одеси дозволяла місту демонструвати значну динаміку зростання населення та економічного розвитку. Так, наприкінці 50-х років XIX ст. старовірів в Балті мешкало 1490 чол., що дорівнює 10 % від всього населення міста³⁹.

Етноконфесійна структура міст Київської губернії за 1845р.

Місто	Населення	Православні	Римо-католики	Євреї	Старообрядці	Лютерани
Бердичів		1631 (4%)	3749(9%)	35707(87%)	-	71(0,17%)
Тараща		3732 (60%)	166 (3%)	2231 (37%)	-	-
Умань		802 (10%)	772 (9%)	6684 (80%)	4	5
Звенигородка	7501	Даних немає	Даних немає	1047 (14%)	Даних немає	Даних немає
Чигирин	5663	Даних немає	Даних немає	1337 (24%)	Даних немає	Даних немає
Черкаси	9400	7136 (76%)	34 (0,37%)	448 (5%)	1782 (19%)	-
Канів	5503	3561 (65%)	140 (3%)	1802 (32%)	-	-
Липовець	5094	2820 (55%)	441 (9%)	1833 (36%)	-	-
Сквира	6045	Даних немає	Даних немає	2139 (35%)	Даних немає	Даних немає
Васильків	8198	6076(74%)	71(1%)	2050(25%)	-	1
Київ						

* Підрахунки проведені за даними: Фундуклей И. Статистическое описание Киевской губернии. Ч.I. Обзорение площади, народонаселение, населенных мест и путей сообщения. – СПб.: 1852 – С.404–471.

Для старообрядців Черкас та Балти характерними були як заняття землеробством в місті, так і заняття ремеслами.

Наступним етносом, якому ми приділимо увагу, будуть молдавани. Порівняно з єврейською та польською етнічною меншістю, молдавани, так само як і росіяни, не були чисельним етносом Правобережної України. Їхня чисельність була меншою за 1% (X ревізія – 0,92%), при цьому питома вага молдавського етносу збільшувалося в основному за рахунок міграції з сусідньої Бессарабії. В основному вони мешкали в Подільській губернії (X ревізія – 2,74%). Найбільша чисельність молдаван була в трьох південних повітах: Балтському (X ревізія – 13,4%), Ольгопільському (9%) та Ямпільському (5%). З середини 1830-х років їхня чисельність зменшує, що, на думку В.Кабузана, спричинене українською асиміляцією, яка, щоправда, відбувалася не в місті, а в українському селі. В Ольгопільському повіті зустрічаються такі згадки: «Село Дмитрошівка. Мешканців 672 чоловіків та 706 жінок. Молдавани, але молдавську мову мало хто знає, стали малороси».⁴⁰

Ще однією етносом Правобережної України та її міст були цигани. Жили вони надзвичайно бідно, землі для обробітку не мали, а займалися різними кустарними промислам та ремеслами, зокрема ковальством та ложкарством⁴¹. Специфіка способу життя цього етносу навряд чи дозволяла губернським чиновникам того часу складати точні статистичні звіти, але все ж підрахунок вівся. У 1839р. був проведений один перепис циганського населення в містах та поселеннях Правобережної України. Так, згідно перепису в Київській губернії мешкало 894 чол., Волинська губернія – 486 чол., Подільська – 318 чол. Все це населення було поділене на міщан та селян, а також вказано осіле воно чи ні. У Київській губернії цигани належали до селян 365 чол.(маючих осілість – 284) та міщан 529 чол.(мали осілість 9), у Волинській губернії – селян 425 (мали осілість 415), міщан 59 (мали осілість 18) та вільних людей 2чол. (осілих не було), у Подільській губернії – селян 175 (осілих 175) а міщан 143 (осіли 3)⁴². Із наведених статистичних даних ми спостерігаємо, що у міщан осілість дуже мала, тоді як у селян – більша. Це не дає нам прямого уявлення про чисельність циган в містах Правобережжя, але дозволяє нам зробити припущення, згідно якого цигани, якщо і мешкали в містах, то навряд чи багато з них мали там земельну власність.

Етнічна структура Правобережної України

Етнос	Ревізія	
	V(1795)	X(1858)
Українці	87,82	78,98
Поляки	7,79	5,69
Євреї	3,61	11,52
Росіяни	0,11	0,63
Молдавани	0,59	0,92
Інші	0,02	2,72(1,90 - білоруси)

* Таблиця складена за даними: *Кабузан В.М.* Народы России в первой половине XIX в. Численность и этнический состав. – М.: «Наука», 1992. – С.138–139, 148–149, 158–159, 164–165, .

Українці були найбільш чисельним етносом Правобережної України, однак протягом першої половини XIX століття відбулося падіння питомої ваги українського етносу з 88% у 1795 р. до 79% у 1858 р. В переважній більшості вони сповідували православ'я, рідше – унію, ще рідше – католицизм. Українці склали абсолютну більшість селянства краю. В 1845 р. православне населення міст Київської губернії становило: Бердичів – 4%, Тараща – 60%, Умань – 10%, Черкаси – 76%, Канів – 64%, Липовець – 55%, Васильків – 74%.⁴³ У 1860р. на Поділлі питомому вага православного населення в містах було наступною: Кам'янець-Подільський – 22%, Проскурів – 18%, Літин – 37%, Бар – 46%, Ямпіль – 56%, Ольгопіль – 79%, Вербовець – 87%.⁴⁴ Характерно, що в великих містах кількість православного населення була меншою, ніж в малих.

Для українців є характерним те, що вони були найменш урбанізованим етносом в регіоні. Частково, такий стан речей пояснюється тим, що українство тотально домінувало в сільській місцевості, де етнос був як ніхто інтегрованим в природне середови-

ще, мав відповідні сільськогосподарські уміння, навички, традиції. Також, це можна пояснити тим, що в міських ремеслах та заняттях українці відчували конкуренцію інших етносів.

Одним з найменш чисельних етносів міст Правобережної України були вірмени. Станом на 1860 р. вірмени зареєстровані в Кам'янці-Подільському (0,3%) та в Могильові (3%). Для вірмен було характерним те, що вони всі проживали в містах, тобто мають найбільший відсоток урбанізації. Правда, не варто забувати, що чисельність вірменів було вкрай малою та не перевищувала 1000 осіб на всій Правобережній Україні. Основними заняттями вірменів була торгівля та ремесла, вони край рідко займалися землеробством в межах міських земель.⁴⁵

Підсумовуючи зазначимо, що міське населення Правобережної України було багатоетнічним. Серед етносів, які проживали в містах були євреї, поляки, українці, росіяни, вірмени, цигани. Теоретично, міською землею міг володіти представник кожного з цих етносів. Як правило, міська земля орендувалася. При цьому якщо українці, і частково поляки, орендували цю землю з метою зайнятися сінокосами та пашею – традиційними сільськогосподарськими заняттями, то представники єврейського чи вірменського етносу для торгівлі, ремесла, облаштування заводів та млинів. Росіяни також часто орендували землю з метою торгівлі або, як у випадку з старообрядцями, для заняття ремеслами та землеробством.

¹ Ентоні Сміт. Націоналізм. – К.: Видавництво «К.І.С.», 2004. – С.63–62.

² Задорожнюк А. Ресніт О.П. Промислове виробництво в містах та містечках Подільської губернії кінця XVIII-початку XIX століття. – К.: Інститут історії України НАН України, 2008. – С.68.

³ Кельнер В.Е Вступ. стаття. Євреї, которые жили в России // Євреї в Росії: XIX век: А.И.Паперна. Из Николаевской эпохи. – М.: Новое литературное обозрение, 2000. – С.11.

⁴ Ф.442. – Оп.1. – Спр.1691. Відомість цивільних губернаторів про число кагалів, синагог, єврейських шкіл і кількості мешканців євреїв в Київській, Подільській та Волинській губерніях – Арк., 15–16.; Щербак Н.О. Єврейське питання у внутрішній політиці царизму наприкінці XVIII – першій чверті XIX ст. // Український історичний журнал. – 2004 – № 6 – С.16–26.

⁵ Кабузан В.М. Народы России в первой половине XIX века, численность та этнический состав. – М., 1992. – С.165.

⁶ ЦДІАУК – Ф.442. – Оп.1 – Спр. 1691. Відомості цивільних губернаторів про кількість кагалів, синагог, шкіл та кількості мешканців євреїв в Київській, Подільській, Волинській губерніях за 1834 р. – Арк.12–17.; Ф.442. – Оп.1. – Спр. 4027. – Відомості про кількість єврейського населення в Київській, Подільській та Волинській губерніях – Арк. 5.

⁷ Євреї України (Краткий очерк истории) – К.: Международный Соломонов Университет, 1993, – Ч1. – С.117.

⁸ Кабузан И.С. Вказ. праця. – С.164.

⁹ ЦДІАУК – Ф. 533. – Оп.2 – Спр. 1210 – Відомість про кількість населення в м. Умані. – Арк. 28.

¹⁰ ЦДІАУК – Ф.442. – Оп.1 – Спр.1807. Відомість про кількість населення м. Бердичева з вказуванням стану та релігійної приналежності. Із рапорту бердичівського поліцеймейстера. – Арк. 238.

¹¹ ЦДІАУК – Ф 442. – Оп. 44. – Спр. 662. Про кількість населення з врахуванням віросповідання в Волинській, Київській, Подільській губерніях. Із звітів цивільних губернаторів – Арк.108.

¹² ЦДІАУК – Ф. 422. – Оп.100. – Спр. 210. Відомості про кількість населення в м. Камянець-Подільський. – Арк. 127

¹³ ЦДІАУК – Ф.442. – Оп. 1. – Спр 4027. Відомість про чисельність євреїв в Київській, Подільській та Волинській губерніях. – Арк. 43.

¹⁴ Євреї України. Вказ. праця – С.111.

¹⁵ ЦДІАУК – Ф.442 – Оп. 1. – Спр. 2511. Відомості про населення Київської, Подільської та Волинської губерній з урахування стану та віросповідання. Із рапортів цивільних губернаторів. – Арк. 103 – Арк., 68.

¹⁶ ЦДІАУК – Ф.442. – Оп.356б. – Спр. 32. – Сатистичні відомості про кількість населення, міст, учбові заклади, фабрики, шляхи сполучення в Київській та Волинській губерніях. – Арк. 129 Арк., 2–9, 20–26.

¹⁷ Там само

¹⁸ ЦДІАУК – Ф. 533. – Оп.2 – Спр. 1210. – Відомість про кількість населення в м. Умані. – Арк., 28.

¹⁹ ЦДІАУК – Ф.442. – Оп.1.– Спр.1807. – Відомість про кількість населення в м. Бердичеві. – Арк.238.

²⁰ ЦДІАУК – Ф. 442. – Оп.1. – Спр.2. Відомість про кількість населення Київської губернії за 1827р. з врахування станової належності.– арк. 89. – Арк.80–87.

²¹ *Костомаров Н.И.* Исторические произведения. Автобиография. – К.: Издательство при Киевском университете, 1989. – С.,464.

²² ЦДІАУК – Ф, 442. – Оп 81. – Спр. 322. Справа за представленням волинського губернського правління про віддачу на відкуп змісту ділянки міської землі єврею Брейтамну під свічковий завод та єврею Мирожкову під смоляний завод – арк. 23. – Арк.1–4.

²³ ЦДІАУК – Ф.442. – Оп.85 – Спр.643. План прибутків та видатків міст Волинської губернії за 1855 р. – Арк.366.

²⁴ *Сорокин П.А.* Система социологии. – М.: Астрель, 2008. – С.595.

²⁵ *Антонович В.Б.* Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори. – К., 1995. – С.88.

²⁶ *Костомаров Н.И.* Вказ праця. – С.478.

²⁷ ЦДІАУК – Ф.442. – Оп.1 – Спр.2511.Статистичні відомості про кількість населених пунктів, населення та промисловість в Київській, Подільській та Волинській губерніях – Арк.68.

²⁸ *Кабузан В.М.* Вказ. праця. – С.149.

²⁹ Городские поселения в Российской империи. Том 1 – Спб. «Типография товарищества «Общественная польза»», 1863. – С.366–417.; Городские поселения в Российской империи. Том 2 – Спб. «Типография товарищества «Общественная польза»», 1861. – С.391–488.; Городские поселения в Российской империи. Том 4 – Спб. «Типография товарищества «Общественная польза»», 1864. – С.1–131.

³⁰ Прищепя О.П. Правові та економічні аспекти розвитку приватновласницьких міст Волині у другій половині XIX – початку XX ст. – С.128–132.

³¹ ЦДІАУК – Ф.442. – Оп.367. – Спр.83. Статистичні відомості по Подільській губернії. – Арк.14.

³² Бовува Д.Шляхтич, кріпак і ревізор: польська шляхта між царизмом і українськими мамами (1831–1863). – К., 1996. – С.61.

³³ ЦДІАУК – Ф.442. – Оп. 85. – Спр. 643. Смети прибутків та видатків по казенним містам Волинської губернії – Арк. 364–368.

- ³⁴ Кабузан В. Вказ. праця – С.127.
- ³⁵ *Задорожнюк А., Рєнт О.* Вказ. праця. – С.72.
- ³⁶ Фундуклей И. Статистическое описание Киевской губернии. Ч.І. Обзорение площади, народонаселение, населенных мест и путей сообщения. – СПб.: 1852 – С.404–471.
- ³⁷ ЦДІАУК – Ф.533. – Оп.2. – Спр.1209. Рапорти та відомості нижніх земських судів про стан повітів Київської губернії. – Арк.51.
- ³⁸ ЦДІАУК – Ф.533 – Оп.4 – Спр.74 Справа про прохання старообрядців міста Черкас про перенесення церкви з села гречкове. – Арк.1–8.
- ³⁹ *Задорожнюк А. Рєнт О.* Вказ. праця. – С.72.
- ⁴⁰ *Кабузан В.* Вказ. праця. – С.158.
- ⁴¹ *Лановик Б.Д., Мтисякевич З.М., Матейко Р.М.* Економічна історія України та світу: Підручник. – К., 1999. – С.408.
- ⁴² ЦДІАУК – Ф.442. – Оп. 1 – Спр. 2943. Відомість про циган, що проживають в Київській, Подільській та Волинській губерніях – Арк. 9–15.
- ⁴³ *Фундуклей И.* Вказ. праця. – С.403–453.
- ⁴⁴ ЦДІАУК – Ф.442. – Оп. 27. – Спр. 83. Статистичні відомості Подільської губернії – Арк. 34.
- ⁴⁵ Там само.